

Г.М. Ахметова^{1*} , А.М. Ахметова²

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: gulnar_akhmetova_

ҚАЗІРГІ МИСТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ТОТЕМДІК БЕЙНЕЛЕРДІҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Мақалада авторлар қазіргі мистикалық шығармалардағы фольклорлық мотивтер мен тотемдік бейнелердің көркемдік қызметі мен қолданылу ерекшелігін қарастырған. Әңгімелердегі тотемдік ұғымдардың символдық мәнін айқындау үшін әдебиет пен мифтің, фольклордың өзара байланысы мен ерекшелігі көрсетілген басты қайнаркөздер негізге алынған. Мистика ұғымының әдеби-эстетикалық, философиялық, діни аспектілері мен мән-мазмұны түсіндірілген. Ғылыми парадигмадағы мистикалық туындыларға қатысты түсініктер негізінде жеке зерттеулік пайымдаулар мен тұжырымдар ұсынылған. Авторлар тәуелсіздік тұсында жарық көрген мистикалық микросюжетті туындылардағы қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді ашып көрсетумен қатар, жазушылардың ойды тұспалдап жеткізуде қолданған фольклорлық жанрлардың (аңыз, миф, магия, фэнтези, бақсылық сарын) көркемдік, поэтикалық қызметін айқындауға тырысқан. Мистикалық прозадағы фольклорлық мотивтерді интерпретациялау үшін Тұрсынжан Шапайдың «Әулие ағаш», Нұрғали Ораздың «Теріс ағаш», Мақсат Мәлікөвтің «Бассыз бөрі», Қанат Әбілқайырдың «Жылан кегі» және Лира Қоныстың «Ібілістің көңілдесі» туындылары зерттеу нысанына алынып, жылан бөрі және ағаш символдарының әдеби-эстетикалық мәні талданған. Аталған әңгімелердегі фольклорлық тотемдік ұғымдардың көркемдік амал ретіндегі қызметімен қоса, утилитарлық және тәрбиелік функциясының рөлі ғылыми тұрғыда сараланған. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мәтінаралық мәтін ретіндегі аңыз, мифтік тотемдердің эстетикалық қызметін салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыда жан-жақты талдап көрсетілген. Әңгімелердегі мистикалық және фольклорлық сарындардың тоғыспалы ықпалда көрінетін элементтер алғаш рет қарастырылды. Халық дүниетанымы мен сенім жүйесіндегі тотемдік ұғымдардың көркем мәтін негізінде қайта жаңғыру жолдарына баса мән берілген.

Түйін сөздер: мистика, мотив, тотем, символ, миф.

G.M. Akhmetova^{1*}, A.M. Akhmetova²

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: gulnar_akhmetova_

Symbolic meanings of totemic images in modern mystical artistic works

The authors of the article considered the artistic activity and the specifics of the use of folklore motifs and totemic images in modern mystical artistic works. To determine the symbolic meanings of totem concepts in the stories, the main sources are taken as a basis, demonstrating the relationship and features of literature, myths and folklore. The literary-aesthetic, philosophical, religious aspects and meanings of mysticism are explained. The scientific paradigm presents individual reasoning and concepts regarding artistic mysticism. The authors, along with identifying social problems in mystical micro-plot artistic works published during the period of independence, tried to find out the artistic, poetic activity of folklore genres (legends, myths, magic, fantasy, baksy) used by writers in the process of transmitting thoughts in an allegorical form. For the interpretation of folklore motifs in mystical prose, the artistic works of Tursynzhan Shapai «Sacred tree», Nurgali Oraz «Misplaced tree», Maksat Malikov «Headless wolf», Kanat Abilkair «Zhylan kegi (Revenge of the Snake)» and Lira Konys «Beloved of the Devil» are taken as the object of research, the literary and aesthetic subtext of snake, tree and wolf symbols is analyzed. Along with the activity of folklore totemic concepts as an artistic act in these stories, the role of the utilitarian and educational functions is differentiated from a scientific point of view. The aesthetic activity of legends, mythical totems as an intertextual text in today's Kazakh stories is comprehensively studied and demonstrated in a comparative form. For the first time, the elements that appear under the cross-influence of mystical and folklore motifs in stories are considered. Priority is given to the ways of reviving totemic concepts based on a literary text in the worldview and belief system of the people.

Key words: mysticism, motif, totem, symbol, myth.

Г.М. Ахметова^{1*}, А.М. Ахметова²

¹Институт Литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: gulnar_akhmetova

Символические значения тотемных образов в современных мистических произведениях

В статье авторы рассматривают художественную деятельность и специфику применения фольклорных мотивов и тотемных образов в современных мистических произведениях. Для определения символических значений тотемных понятий в рассказах за основу взяты главные источники, демонстрирующие взаимосвязь и особенности литературы, мифов и фольклора. Пояснены литературно-эстетические, философские, религиозные аспекты и содержание понятия «мистика». На основе понятий, относящихся к мистическим произведениям в научной парадигме, представлены отдельные исследовательские суждения и умозаключения. Авторы, наряду с выявлением общественно-социальных проблем в мистических микросюжетных произведениях, опубликованных в период независимости, старались выяснить художественную, поэтическую деятельность фольклорных жанров (легенд, мифов, магии, фэнтези, песен баксы), использованных писателями в процессе передачи мысли в иносказательной форме. Для интерпретации фольклорных мотивов в мистической прозе в предмет исследования были взяты произведения «Святое дерево» Турсынжана Шапая, «Неуместное дерево» Нургали Ораза, «Безголовый волк» Максата Маликова, «Месть змеи» Каната Абулхаира и «Дьявольская забава» Лиры Коныс, проанализировано литературно-эстетическое значение символов змеи, дерева и волка. Научно дифференцирована роль утилитарной и воспитательной функции фольклорных тотемных понятий в названных рассказах, включая их деятельность как художественный прием. Всесторонне изучена и в сравнительно-сопоставительной форме продемонстрирована эстетическая деятельность легенд, мифических тотемов в качестве межтекстового текста в современных казахских рассказах. Впервые рассмотрены элементы, оказывающиеся под перекрестным влиянием мистических и фольклорных мотивов в рассказах. Приоритетное значение придается способам возрождения тотемных понятий на основе художественного текста в мировоззрении и системе убеждений народа.

Ключевые слова: мистика, мотив, тотем, символ, миф.

Кіріспе

Қазіргі қазақ прозасында ескі заманнан бері халық дүниетанымында орныққан мифтік, фольклорлық тотемдік символдар арқылы қоршаған орта проблемаларын интерпретациялау үрдісі белең алды. Көркемсөз иелері табиғаттан тыс тылсым, жұмбақ құбылыстардың астарына үңілу негізінде тың көркемдік-пәлсапалық идеяларды жеткізуге ұмтылады. Әдебиетте құпияға толы адам болмысы мен табиғат құбылыстарын ашуға деген талпыныс қарқын алғанымен, жазушылар сан қатпарлы мистика әлеміне терең бойлап, табиғатын түсіндіретін әдеби әдіс түрлерін іздестіріп келеді. Қазіргі қазақ жазушылары тың көркемдік әдістерді дүниеге келтірумен қатар, халықтың ауызекі әдебиетіндегі байырғы классикалық фольклоризмдер мен мифтік, аңыздық тотемдік ұғымдарды қайта жаңғырта қолдануда. Осы тұста бүгінгі мистикалық прозадағы автор интенциясын айқындауға септесетін көркемдік әдіс-тәсілдер ретінде ежелгі тотемдік мифтерді, жоғары, орта және төменгі деп аталатын үш әлемді байланысты-

рып тұрған зооморфты бейнелер мен магиялық элементтерді атауға болады.

XXI ғасырдағы М. Мағауиннің «Қасқыр-бөрі», Н. Ораздың «Теріс ағаш», Т. Шапайдың «Әулие ағаш», «Көл», «Үйдің иесі», Д. Амантайдың «Ібіліспен сүйісу», Д. Рамазанның «Бақсы мен пері», «Жан», «Жын», Қ. Мүбәрақтың «Айна», «Ескексіз қайық», А. Мырзахметтің «Түн жанарындағы жас», М. Омарованың «Күзгі бір кеште», т.б. туындыларда түркі халықтарының мәдениеті мен әдебиетінде белсенді қолданыс тапқан культтік рәміздер – символ, концепт, архетип сынды семиотикалық бірліктер ерекше көркемдік қызмет атқарады.

Кеңес кезеңінде Орта Азия халықтарының рухани мұрасы сол уақыттың идеологиясына сәйкес насихатталғаны және жан-жақты түсіндірілгені мәлім. Түрікменстан, Қазақстан, Якутия сынды түркі халықтарының дінін ескіліктің, шаманизмнің қалдығы деп түсіндірген арнайы ғалымдар тобы экспедиция жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде бірнеше ғылыми еңбектер жариялады (Basilov, 1992: 5-18); (Bennigsen, 1985: 138). Мұндай ғылыми және идеологиялық

насихаттау жұмыстары қазақ халқының рухани мұрасы мен әлеуметтік-гуманитарлық ғылым түрлерін қысымға ұшыратқаны тарихи тәжірибеден белгілі. Сонымен қатар, қолда бар, нақты нәрсемен ғана жарқын болашақты құруға болады деген маркстік-лениндік әдіснама көркем әдебиеттің мистика жанрының жазылмауына да түрткі болды деген болжам жасаймыз.

Шетелдік зерттеушілер әдебиет тарихындағы сопылық әдебиетті мистикалық түрге жатқызады. Сопылық әдебиет өкілдерінің шығармаларында Жаратушының дидарына ғашықтық сарыны көрініс тапты. Сопылар қайтыс болғаннан кейін Алла Тағаламен жүздесу үшін ерекше діни рәсімдер атқарды. Мысалы, сопы-ақын Қожа Ахмет Ясауи алпыс үш жасқа келгенде жер астына түсіп, Алла Тағалаға құлшылық етті. Зерттеуші Аннемари Шиммель мистицизм ұғымына «адамның зияткерлік ақыл-ойы негізінде тануға келмейтін құбылыс» деп анықтама бере келе, «Даналық, Махаббат, Шындық» (Schimmel, 1975: 3-4) деген Алла Тағаланың ұлылық сипаттарын да аталған ұғымның аясында түсіндіреді. Сондай-ақ, исламдағы мистицизмді жан-жақты зерттеген Александр Кныш Құдайға ғашық болған сопылардың әрекетін тылсым құбылысты тануға деген ұмтылыс деп есептейді (Кныш, 2000: 358). Екі автор да діндегі сопылық ағымды мистикалық деп атайды. Алайда қазақстандық зерттеулерде сопылық әдебиет немесе сопылық дін деп аталады.

Зерттеу жұмыстарымыз жазба әдебиет қалыптасқаннан бері мистикалық туындылар ХХІ ғасырда жиі жазыла бастағанын көрсетті. Тылсым құбылыстың санқатпарлы жұмбақәлемі қазақ авторларымен қатар, оқырмандардың да қызығушылығын тудырды. Қазіргі мистикалық шығармалар С. Қасқабасов, Ж. Аймұхамбет, А. Таңжарықова, Г. Балтабаева, Ә. Әлиакбар сынды зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылғанымен, ауқымды ғылыми жұмыстар жарық көрмеген. Түркі халықтарының тотемдік ұғымдары қайта жаңғырған мистикалық туындыларды зерттеу жұмыстары бүгінгі қазақ әдебиетінің жаңаша дамудағы бағыт-бағдарларын айқындауға септеседі. Зерттеу жұмысында жазушы Лира Қоныстың «Ібілістің көңілдесі» және Қанат Әбілқайырдың «Жылан кегі» әңгімелеріндегі культтік ұғымдардың аллегориялық, символдық мәні тереңірек талданады. Әңгіме дискурсындағы мәтінаралық мәтіндер анықталып, фольклорлық мәтіндермен салыстырыла қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының материалы ретінде жазушы Тұрсынжан Шапайдың «Әулие ағаш», Нұрғали Ораздың «Теріс ағаш», Мақсат Мәліковтің «Бассыз бөрі», Қанат Әбілқайырдың «Жылан кегі» және Лира Қоныстың «Ібілістің көңілдесі» туындыларын интерпретациялау үшін мистикалық әдебиетті қарастырған шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектері негізге алынды. Ғылыми жұмыстардың негізінде аталған екі автордың демиург ретіндегі поэтикалық әлеуеті мен мистикалық шығармаларындағы тотемдік ұғымдардың символдық мән-мазмұны айқындалды. Мистикалық әдебиетке тән басты белгілер талдап көрсетілді.

Көркем туындыға тарихи-генетикалық, герменевтикалық және семиотикалық әдіс арқылы талдау жүргізу жұмыстары мәтін қабаттарына жасырынған тұтас көркем мәнді айқындауға ықпал етті. Тарихи-генетикалық әдіс көркем шығармада кездесетін фольклорлық жанрлардың генезисін, даму эволюциясын, типін, поэтикасын ғылыми тұрғыда зерттеп, жүйелі талдауға септесті. Герменевтикалық әдіс негізінде әдеби шығармадағы эксплицитті және жасырын тұспалданған имплицитті көркем ақпаратты айқындаудың маңызы жоғары. Сондай-ақ аталған екі әдіс арқылы халық мәдениетіндегі ортақ ұғымдар мен жеке автор тудырған әдеби образдар, мифтік және фольклорлық сарындар көрсетілді. Автор тұпсанасына туа бітті орныққан мифтік, фольклорлық түсініктер мен культтік ұғымдарды түсіндіруде семиотикалық әдіс ерекше қызмет атқарады.

Әдебиеттерге шолу

Мистика – ежелгі грек философтары Платон, Сократ, Герместердің эллинистік мұраларында кездесетін байырғы ұғымдар қатарына кіреді. Аталған неоплатоншылар мистикаға «табиғаттан тыс тылсым дүниенің бар екендігіне сену» деген анықтама береді. Орта ғасырда христиан, ислам, иудаизм, даосизм сынды діндерде мистиканың элементтері кездеседі. Орыс фольклортанушысы М.И. Шахнович: «Мистика» (грек тілінен алынған *mystikos* – «құпия») – табиғаттан тыс күштердің бар екендігіне сену және әртүрлі магиялық тылсым әдістер арқылы олармен тікелей байланысқа түсуге болатын діни-идеологиялық сенім көрінісі» (Шахнович, 1965: 1) деген түсініктеме келтіреді. Әдебиеттегі мис-

тика жанры ертегі, миф сынды фольклорлық жанрларының қазіргі уақытта өмір сүріп жатқан жалғасы іспеттес. Бұл жанрда фольклорда кездесетін түрлі фетишизм, тотемизм, анимизм, шаманизм, т.б. элементтері жазба көркем әдебиеттің дискурсына қатысып, сан алуан көркемдік қызмет атқаратыны белгілі. Қазіргі уақытта қазақ жазушылары да туындыларында халықтың бай мәдени қабаттарын құрайтын тотемдік ұғымдарды тікелей немесе трансформациялап қолдану арқылы қоғамға қатысты жеке көзқарасын, идеясын, түпкі ойын жеткізуде белсенді қолдануда.

XVI-XVII ғасырлардан бері дін, философия және көркем әдебиеттегі мистика құбылысы әр аспектіде қарастырылып келеді. Жаңа дәуір әдебиетіндегі мистика құбылысына қатысты адамның құпия жаратылысы туралы ойлар (антропософия); жұмбақ әлемнен жасырын күш іздеу (оккультизм); өлгендердің әруағына сену (спиритизм); рух арқылы емдеу (христиандық ғылым) (Шахнович, 1965: 15) сынды түсініктеме берілген. Аталған ерекшеліктер адам психологиясындағы құпиялықты одан сайын күшейте түсті. Зерттеуші М.И. Шахнович сенімнен басқа мистиканың мынадай түрлерін алға тартады: табиғат пен қоғамның құпия жағдайда пайда болып, мұғжизалы оқиғаларды (адамдардың өмірінде орын алатын тосын оқиғаларды) тағдырдың жазуы деп түсіну; жаратылыстанудағы жаңалықтарды құпия және түсініксіз күштердің себебінен жүзеге асады деп ұғыну; спиритизм түріндегі рухтарға, әруақтарға қатысты ілкі сенім (Шахнович, 1965: 15).

Мифология мен фольклорлық туындылардан бастау алған тотемдік бейнелер жазба әдебиетте де семиотикалық рөл атқарады. Қазіргі мистикалық шығармаларда жазушылар астарлап жеткізудің амалы ретінде тотемдік бейнелерді жиі пайдаланады. Мысалы, жылан – сұлулық пен өлімнің, бөрі – ерлік пен еркіндіктің, ағаш – тіршілік иесі, аққу – махаббат пен адалдықтың символы саналады. Тотемдік бейнелердің фольклор мен мистикадағы орны, шығу тарихы, символдық мәні У. Джеймстің «Діни тәжірибенің әртүрлілігі», М.И. Шахновичтің «Ғылыми тұрғыдағы қазіргі заманғы мистика», Н. Бердяевтің «Мистика және дін», Е.Г. Балагушкиннің «Мистицизм: теориясы мен тарихы», В.Я. Пропптың «Исторические корни волшебной сказки», Е.М. Мелетинскийдің «Поэтика мифа» сынды ғылыми зерттеулерінде жан-жақты интерпретацияланған. Сондай-ақ, отандық ғалымдардың ішінде фольклортанушы

С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы», Б. Әзібаеваның «Қазақ эпосының сюжеттері», Р. Әлмұханованың «Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар», Ж. Дүйсенбаеваның «Ө. Кекілбаев прозасы: халықтық аңыздар және көркемдік шешім», Ж. Аймұхамбеттің «Миф. Мифология. Мифопоэтика» А. Таңжарықованың «Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар», Г. Балтабаеваның «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы», т.б. еңбектерінде миф пен фольклордың жазба көркем шығармаға тигізген ықпалы зерттеліп, танымдық-эстетикалық қызметі талданған. Аталған ғылыми еңбектерде мистикалық прозаның бастауы саналатын ертегілер мен мифтердің қазіргі кезеңдегі прозалық шығармалардың байланысы әр қырынан қарастырылған.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ прозасында фольклорлық туындылардағы халыққа етене жақын демонологиялық, тотемдік, шамандық, сондай-ақ мифологиялық, тотемдік образдар саналы және бейсаналы түрде көркем әдебиетте белсенді қолданыс тапқан. Мистикалық проза халық ауыз әдебиетінің қайнар көзі – фольклорлық жанрлармен (миф, ертегі, салтқа қатысты ырым-тыйымдар) біте қайнасып, бүгінге дейін көркем әдебиетте сан қырынан жаңғырып, ерекше көркемдік мәнге ие болып келеді. Мысалы, қазақ ауыз әдебиетінде жиі кездесетін жын-пері, әруақ, ат тұяқты адам, қар адамы, айна, қарға, бұғы, акбөкен, киік, көлеңке сынды образдар кездесетін көптеген аңыз-эпсаналар ауыздан-ауызға айтылып жетті. Көшпенді дала тұрмысында тылсым ғажайып оқиғалар көп кездеседі. Себебі көне түркі жұртынан бастау алған наным-сенімдер, ағаш, қасқыр, жыланды кие тұту, бақсылық секілді мистикалық, тотемдік ұғымдар қазақ халқының өмір сүру дағдысы мен тұрмыс-салтында берік орныққан.

Қазақ қаламгерлерінің мистикалық, мифтік және фольклорлық элементтерді туындыларына кірістіру жолдарын төмендегідей көрсетеміз:

– ұзақ уақыттар бойы тылсым сипат алған фольклорлық аңыз-әңгімелерді қайта жаңғыртып, сакральды түсініктерді көркемдік таңбаға айналдыру;

– мистикалық, фольклорлық мотивтерді метафоралық, аллегориялық тәсіл ретінде қолданып, қоршаған өмірдің проблемаларын көрсету;

– жеке жазушылық даралығын таныту;

– фольклорлық сюжет жазушының айтар ойын қуаттау немесе терістеу үшін, т.б. қолданылады.

Мифология, фольклор мен мистикалық көркем шығарманың байланысын тек этногенетикалық әрі тарихи-элеуметтік тұрғыда біртұтас бірлікте қарастырған жөн. Сондай-ақ, көркемсөз өнері дамыған сайын әдебиет түрлері мен жанрлары, бағыт-бағдарлары өзара тоғысып, көптеген гибриді туындылар пайда болды. Яғни мифтік, аңыздық шығармалар мен басқа да өнер түрлері жазба көркем әдебиетке сан қырынан ықпал етіп, синкретті сипатта дамып келе жатқаны мәлім. «Әдебиет пен миф өзара тығыз байланысты. ... Екеуі де жекелей өмір сүре алмайды: миф барлық уақытта «әдебиеттің ажырамас элементі» болған» (Lovely, 2019: 1) деген пікірі ойымызды толықтыра түседі.

Фольклорлық сюжеттер мен мотивтерді жаңаша сипатта шығармаға кірістірудің ұтымды тәжірибесі соңғы жылдары жарық көрген прозалық туындылардан айқын көрінеді. Соның ішінде мистикалық бағытта жазылған шығармаларда түркі халықтарының дүниетанымындағы культтік ұғымдар репрезентацияланған. Неміс психологі В. Вундт: «Тотем, бірінші кезекте, топ деген мағынаны білдіреді. Адамдар тайпаның немесе кланның құрамына кіретін топ мүшелері саналса, белгілі бір тотемге жатады. «Клан» терминін, әдетте, ағылшын этнологтары тайпаның ұсақ бөліктеріне сілтеме жасау үшін қолданады. Тайпа бірнеше кландардан тұрады және әр кланға бірнеше тотем кіруі мүмкін. Сонымен қатар, тотемдік жануар белгілі бір топтың арғы тегі ретінде қарастырылады. Тотем – топтың атауы әрі шығу тегін көрсететін атау» (Wundt, 1916: 116).

О бастағы магияға, тотемге, наным-сенімдерге негізделген адам мен хайуанның арасындағы жақындық, кейіпкердің сандырақ халге түсуі, қаһарман әрекеттерінің түсінде атқарылуы сынды мотивтер қазақ әдебиетінің проза жанрында сол қалпында қолданыс тапса, бүгінгі уақыттағы әдеби туындыларда трансформацияға ұшыраған.

Қазақ әдебиетіндегі мистика көне түркі мифологиясымен біте қайнасқан. Яғни әрбір халықта кездесетін әлдебір тылсым дүниенің астарында тарихи шындықтың жатуы заңдылық. Мәселен, жылан тотемінің қызметін «Ер Төстік» ертегісіндегі жер астындағы жыландар әміршісі Бапы ханның образынан немесе Қорқыт атаны мәңгілік сапарға аттандырған әбжыланнан, ел аузындағы айтылып жүрген аңыздық оқиғалар

мазмұнынан аңғаруға болады. Сондай-ақ көшпенді қазақ халқында жыланға қатысты ерекше ырым-тыйымдар кездеседі. Мысалы, үйге кірген жыланның басына ақ құйып шығарып салуының өзінде мистикалық сенімнің бар екендігін алға тартуға болады.

Адам болмысын, адам мен қоғам арасындағы қарама-қайшылықты танытуда тың тәсіл саналатын жыланға қатысты тотемдік ұғымдар Қ. Әбілқайырдың «Жылан кегі» мистикалық хикаятында ерекше әдеби-эстетикалық қызмет атқарады. Көптеген батыс мифтері, аңыздары, ертегілерінде жылан адамзат баласына тек зиян келтіруші, қастық ойлаушы бейне ретінде танылса, Азия халықтарының арасында кие мен құт-берекенің символы ретінде алынып, жағымды тотемдік образ сипатында көрінеді. Шығармада жыландар «Ер Төстік» ертегісіндегідей адамдар қауымымен тең өмір сүретін тіршілік иесі ретінде қабылданып, параллельді әлемнің тылсым күші аңғарылады. Жазушы аталған туындыда фольклорлық мотив (перзентсіздік, ғажайыптан туу), тотемдік ұғымдармен қатар, магиялық ант беру рәсімін ұтымды қолданған. Автор әңгімеде Алла Тағала алдында уәде беру мен магиялық ант беру рәсімінің ерекшелігіне назар аудартады. Магиялық ант – анттың ауыр түріне жатады. Себебі жылан патшасы Шах-Мардан мен молданың антына Құдай куә болады. Яғни, сертті бұзған адам «пәлеге ұшырасын» деген қарғыс айтылады. Халық аузындағы көне тотемдік сананы жаңғыртып, жылан бейнесін астарлы ойдың негізі ретінде пайдаланған. Туындыда отыз жыл бойы еліне орала алмай, қуғында жүрген Бала молданың санқилы тағдыры суреттеледі. Бастапқы жыландар патшасы Шах-Марданға берген антының уақыты келгенде өзі аузын бұған жыландар тілін шеше алмайды, себебі саяси ұстаным мен идеология оған мүмкіндік бермейді. Содан жылан тілін терең түсініп, олармен қарым-қатынас жасай білетін Бала молдадан жыландар кегін алуды тоқтатпайды. Қубас атанған Бала молданың перзентсіздік зарын тартуы да жыландарға жасаған опасыз әрекетінен болады.

Шығармаға фольклортанудағы мінәжат деп аталатын көне жанр арқау болған. Мінәжат жанрына қазақтың этнографиялық сөздігінде: «мінәжат – халықтық түсінікте жаратушы құдіретті күш иесіне сыйыну, сұрау, жалыну, жалбарыну. Парсы тілінен аударғанда «мінәжат» сөзі «дауыстап құлшылық қылу» (Әлімбаев, 2017: 51) деп түсініктеме берілген. Бала молдаға Алла Тағала перзент бергенімен, барлығы қызылшақа

күйінде жылан секілді ысылдап, өз деміне өзі тұншығып, жарық дүниемен қоштасады. Осы қорлыққа жүрегі сыздаған кейіпкер үнемі Текес өзеніне барып, Алладан жасаған күнәларының кесірі ұрпағына залал келтірмеуін тілейді. Жыландар мекенінің патшасы Шах-Марданнан кешірім сұрап, Құдайға жалбарынумен күн кешеді.

«Я, Құдай, тірлігінде тозаққа түскен құлыңды кешіре гөр! Я, әруак, тіршілігінде жаһаннамның отына шыжғырылған күнәһарды жебей гөр! Кешір мені, Шах-Мардан! Елу жылдан бері саған жете алмай, тозақтың отына шыжғырылып едім, ақыры өзің келдің бе? Кешір мені, кешіре гөр!» (Әбілқайыр, 2017: 220).

Күндердің бірінде айдаудан оралған Бала молданың алдынан Орал есімді баласы шығады. Баланы көрген Молда жылап жіберді де: «Мен абақтыда жатқанда ұлды болыппын, тәубе, Құдай! Қаны менікі болмаса да, жаны менікі, тәубе, Құдай! Басқа жіппен болса да жыртығымды жамадым, тәубе, Құдай!» (Әбілқайыр, 2017: 221) деген сөздері өзінен туған перзенті болмаған пақыр молданың аянышты халін суреттейді. Өзгенің перзентін бауырына басып, оның ұрпағына менің кесірім тимесе екен деп жүргенде жалғыз баласының ұрпағының да жылан кейпінде дүниеге келгенін көріп, Түзкөлді бетке алып, Жыланды сайдағы жыландар патшасы Шах-Мардан мекеніне жол жүреді. Жол бойы Бала молда өзінің жаттанды мінәжат өлеңін айтуды тоқтатпайды.

«Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Тілінде заһар уы жоқ,
Жауына тұяқ серперлік
Қауқары жоқ, дымы жоқ,
Жылан жұрты, кешіргін!...» (Әбілқайыр, 2017: 222).

Бұл сапарында Бала молда еліне қайтпайды, себебі Жыланды сай жеріндегі тілі байланған жыландардың обалы бұл дүниемен қоштасуына себеп болады. Ал ұрпағы жылан секілді ысылдап, тілсіз қалады. Перзентсіздік мотиві фольклорлық шығармалардан оқырманға жете таныс. Әсіресе, эпостық жырларда өте көп кездеседі. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырында перзентсіздік мотиві Байбөрінің монологу арқылы беріледі (Қосан, 2006: 10). Екі шығармадағы сарын бірдей болғанымен, қолданылу ерекшелігі әртүрлі кездеседі. «Алпамыс батыр» жырында Байбөрінің перзентсіздік зарын тартуы Жаратқанның сынағы болса, «Жылан кегі» хикаятында кейіпкердің өз қолымен жасаған қиянатының себебі-

нен орын алады. Сондай-ақ тағы бір ерекше атап өтетін тәсілдің бірі – жыланды адамша сөйлетіп, қазақтың жылан туралы түсінігін аллегориялық тәсіл арқылы жеткізген. Туындыдағы жылан образы – өлімнің символы. Кейіпкер қашса да құтыла алмайтын ажалдың жақындағанын әбжылан сездіріп, алдын ала хабардар етеді.

Қанат Әбілқайыр басқа туындыларында да адамның тұңғық жан-дүниесі мен психикасын жан-жақты ашып суреттеп, саяси-әлеуметтік әртүрлі көрінісіне автор ретінде баға беріп, жеке авторлық ұстанымын байқатады.

Фольклортанушы С. Қасқабасов мифтердің трансформацияға ұшырау құбылысының белгілі бір себебі мен салдары болатынын айтады. Ғалым мифтік құбылушылықтың нақты үш түрін атап көрсетеді. Бірінші түрі адам шаршап-шалдыққанда; екіншісі, кінәлі әрекет жасағанда; үшіншісі, басына төнген қауіп-қатерден құтылу үшін аңға (тышқанға, жыланға, итке) немесе жансыз затқа (тасқа, жұлдызға, т.б.) айналады (Қасқабасов, 2010: 57-58).

Хикаятта жоғарыда аталған мифтік құбылушылықтың екінші түрі кездеседі. Демек, шығармадағы кейіпкер өз еркінен тыс аңға айналатын болса, ол мақсатсыз құбылушылық деп танылады. Шығармадағы молданың әрекетін осындай көркемдік құбылыстың көрінісіне жатқызамыз. «Бала молда Текестің суына бетін жумақ болып аттан сырғып түсті. Аяғын жерге тіреп еді, тізесінде әл жоқ екен, амалсыздан етбеттей құлады. Қайтадан тұрмақ болып талшынып еді, бауырын жерден көтере алмай қалыпты. Құдайдың құдіреті шексіз ғой, молдекең жыландай жылыстап, бауырымен жер сыза сырғи жөнелді. Сөйтті де, Текестің суына бас қойып, іше бастады. Судан өзінің әлпетіне көз жібергені сол еді, жүрегі дір етті. Судың бетінде Бала молда емес, басын қақштып әбжылан тұр» (Әбілқайыр, 2017: 224). Мұнда Бала молда жыландардың обалына қалып, кінәлі болғандықтан, ант ұрып, жыланға айналады. Адам саналы немесе бейсаналы түрде кінәлі болса, аңға, тасқа, т.б. затқа айналып кету себебін түсіндіретін мифтер соңғы дәуірлердегі мифтік сананы білдіреді. Мифтік сананың алғашқы кезеңінде мұндай күнәлі істің қарымтасы жаза деп түсіндірілсе, бүгінгі мұсылман халықтарында Жаратушының жазасы деп саналады. Түптеп келгенде, мұндай түсініктер о бастағы мифтік сананың сиқырға, тылсым құбылысқа сенімінің қазіргі уақытта да жойылмағандығын көрсетеді, керісінше әр жаңа дәуір келген сайын жаңарып, түрлі сипатта көрініс тапқан.

Жазушының жеке стиліне, хикаяттың жазылуына қатысты ақын Тоқтарәлі Таңжарық «Үркер» бағдарламасына берген сұхбатында: «Біріншіден, өте байсалды, орашалақ тұстары кездеспейді, екіншіден, мистиканы сенімді түрде пайдаланып, оны адам тағдырымен шебер өре білген» (Таңжарық, 2020) деп баға береді.

Жазушы өз кейіпкерін сырттай бақылаумен қатар, адам жанының құпияға толы, беймәлім сырларын ашуға тырысады, сондықтан автор адам түпсанасында берік орын алған беймәлім жұмбақтың сырын ашу үшін халық жадынан ұмытылып бара жатқан ескі тотемдік ұғымдарды жаңғыртып, жаңа бағытта қолданған.

Көкбөріні кие тұту дәстүрі моңғол, қарақалпақ, өзбек, башқұрт, қырғыз халқының ғұрыптық фольклорында да жан-жақты көрініс табады. «Қасқырдың терісін сыпырса да, тектілігін сыпыра алмайды» деп есептейтін қазақ халқы «бөрі» тотемін адалдық пен тектіліктің, жақсылыққа бастаушы ерліктің символы деп санайды.

Қазақ халқының жануарлар жайында ертегілерінде («Қасқырдың жасаған қамқорлығы», «Қасқыр мен жігіт») бөрі адамзат баласының қамқоршысы болып танылса, қазіргі мистикалық шығармаларда адамның тікелей қорғаушысы емес, қоғамның сан түрлі проблемаларын кескіндейтін орнитологиялық символ әрі қастық жасалса, киесі ұратын тотемдік бейне ретінде бедерленеді.

Халықарасында бөріге деген екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Біріншісі, бөріні киелі аң ретінде құрметтеп, тотем санаса, екіншісі, жыртқыш деп танып, одан сақтанудың жолдарын іздеген. Сондай-ақ бөрі туралы аңыздар мен мифтердің нұсқасы көп болғанымен, барлығының шығу-тегі, астары, тарихы бір арнаға келіп тоғысады. Тарихи деректерге сүйенетін болсақ, қасқыр туралы мифтердің көбі түркілер дәуіріне дейін де пайда болған.

Тәуелсіздік кезеңінде жазылған шығармаларда бөрі образы жыртқыш аң әрі магиялық күшке ие, тылсым әлеммен тікелей байланысы бар мистикалық бейне ретінде кескінделген. Сондай-ақ, қазіргі әдеби туындыларда тотемдік бейнелерді жаңғырту арқылы қоғамдағы сан түрлі мәселелерді жеткізудің, түсіндірудің көркемдік амалы ретінде қолданатын авторлар кездеседі. Сондай жазушының бірі Лира Қоныстың «Ібілістің көңілдесі» әңгімесінде адам бойындағы ізгі қасиеттердің жойылып бара жатқандығын Аққұртқаның текті де қайсар, тағылық мінезі негізінде қарама-қайшылықта суреттейді. Адам бойындағы адалдық, қам-

қорлық, жанашырлық қасиеттерінің әлсіреп, керісінше сараң, қатігез, қайырымсыз әрекеттерінің көбейе түскендігін аллегориялап жеткізеді.

Түркі халықтарында пайда болу тарихын бөріден тарататын мифтік, аңыздық дискурс кең тараған әрі бұл мифтің бірнеше нұсқасы белгілі. Мәселен, «Құт берекелі қыран даламыз әп-сәтте құлазыған жұртқа толды. Тек құзғындардың сұңқылы мен зарынан басқа үн жоқ. Осы иесіз жұртқа құдайдың құдіретімен қаншық қасқыр келіп, ауыр жараланған ер баланы қан сасыған сайдан аулақтатып, мұнартқан таулар арасына алып кетеді. Баланы емдеп, асыраған қасқыр бала ержеткенде онымен некелесіп, ерен күшті он ұлды дүниеге әкеледі. Он ұлдың біреуі ұлы әмірші Ашина болады. Ол қоныс тепкен жеріне анасының құрметіне арнап, қасқырдың бейнесі алтын жіппен әдіптелген туын тігеді» (Никонов, 1999: 123) деп баяндалады.

Келтірілген мифтегі сюжеттік желілер Л. Қоныстың «Ібілістің көңілдесі» әңгімесінің тууына негіз болған. Аңызда қасқыр ұрпақ көбейту функциясын атқарса, әңгімеде бөрінің тектілігін аяқасты етіп, киенің қаһарына ұшыраған адамзат қауымының көрінісі бедерленген. Мифте қасқыр бейнесі түркі қауымының нагуалы, тотемі мен адамзат арасын байланыстырушы күш ретінде танылған. Аңыз сюжетінде адамзат баласын табиғаттың дүлей күшінен құтқарған бөрі Л. Қоныстың шығармасында адамзаттың теріс әрекетінен опасыздыққа, мүсәпір халге душар болып, құрбандығына айналады.

«Аққұртқа санасына сыйдыра алмаған. Мамыражай өмірінің шат-шәлкейін шығарған – екіаяқты қасқырлар қауымы. – Ау, адамдар-ау, мен сендерге не үшін жазықты болып қалдым. Сен өз тұқымыңды азғындатқаннан не таптың? Қасқыр мен емес, мен қасқыр емеспін. Мен адамдардың шексіз сұм санасынан өлшеусіз зәбір көрген бейкүнә сорлымын. Ал нағыз қасқырлар...» (Қоныс, 2002: 10).

Әңгімені оқыған оқырманға бұл әрекет пенденің аманатқа жасаған қиянаты шығар деген ой келуі ықтимал. Бойына біткен қос метаморфозалық тіршілік иесінің (адам және қасқыр) бірі адамға тиесілі екенін білген бөрі қоршаған ортада өзін өгей сезінуімен қатар, адам мен хайуан арасындағы мәңгілік қайшылықтардың, өшпес ыза-кектің туындауына себеп болды. Автор аңыздық желіні өзгеріске ұшыратып қолдану арқылы қоғамның азғындаған көрінісін кескіндеген.

Шығармада мистика мен фольклорға ортақ мотивтің бірі – әруаққа (онгондарға),

әулиелердің ғажайып күшіне сыйыну – мистикалық-сакральды діни рәсім саналады. Қазақ халқының арасында басына іс түскенде Қызыр ие, Баба шашты түкті Әзиз, Қорқыт ата, Домалақ ана, Арыстанбаб, Қожа Ахмет Ясауи сынды ата-бабаларының рухына тағзым етіп, медет тілейді. Бұл туралы этнограф, тарихшы, фольклортанушы Ш. Уәлиханов еңбегінде қазақтардың әрауаққа сыйынып, рухани қолдау іздейтін рәсімі жайында жан-жақты түсіндірген (Уәлиханов, 2014: 112). Сонымен қатар, неміс халқында да «адамның интеллектуалды және діни жетістіктеріне қатысты мәдени қорын білдіретін «объективті рух» кездеседі. Гегель «объективті рух» түсінігін «адам әрауағы (рухы)» деп интерпретациялаған (Jung, 2004: 387).

Аруақ – кие ретінде түсіндірілетін рух түрі, ал әулие – өзінен көмек сұраған адамдардың тағдырына ықпал ететін қасиетті адам. Өлген адамның рухының мәңгі өмір сүретіні (спиритуализм) жайлы таным шаман ілімінен белгілі. Ш. Уәлихановтың пікірінше, өмірде сәтсіздік болса, рухтардың киесі ұрды, ал сәтті оқиғаларды әрауақпен кие жебейді (Уәлиханов, 2014: 113). Бұл түсінік түркі халықтарының арасында бүгінге дейін сақталған. Бұл сөзімізге төмендегі үзінді дәлел болады. Адамдардың қиянатын кешірсес халде ішіндегі қос пәлекеттен құтылуға ғана шамасы жеткен бөрі-ананы көргенде кемпір: «Жар бола гөр, Қызыр ием, ата-баба аруағы қолдай гөр деп, аяқ-асты абдырап құдайға, әулие-әмбиелерге жалбарынып, медет тілей бастады. Аққұртқа бөлтіріктерінен аумаған бір күшікпен Адам баласына ұқсас сәбиді құрсағынан сыдырып тастаған қалпы әрірек жүріп, бес-алты қадамнан кейін жантәсілім қылыпты» (Қоныс, 2002: 10).

Перзентсіздік зарын тартқан кемпір қасқыр туған сәбиді (тотем бабадан) бөрі-анадан тараған адамзаттың ұлы ұрпағы санайды. Қызыр иесі қолдап, ғайыптан пайда болған әрі Алланың ерекше сыйы ретінде қабылдады. Бөріден туған текті ұрпақты бауырына қысып, адам әрекетінің бөріге жасаған қастандығына жаны қиналады.

Жазушы Лира Қоныс «Ібілістің көңілдесі» әңгімесі арқылы адамдардың өз перзентінен безінуі (тастанды бала); тектіліктен алыстап бара жатқан ұрпақ тағдыры мен адам мен аң арасындағы жатсыну құбылысын көрсеткен.

Аруақтарға сену дәстүрі ежелгі сақтар дәуірінде қалыптасқан. Тарихи деректердегі сақ тайпасының жерлеу дәстүріне қарағанда ата-баба рухына, рулық әулиелер мен желеп-жебеушілерге сыйыну ғұрпы жайлы мәліметтер

көп кездеседі. Аруақты құрметтеп, кие тұту, олардың қаһарынан қорқатын сенім жүйесі белсенді орныққан.

Түркі мәдениетінде, соның ішінде қазақ халқының танымында бөрі архетипі киелі әрі ерліктің, өрліктің, қаһармандықтың символына балаңады. Ежелгі мәдениеттен бері сақталып келе жатқан тотемдік сана осы күнге дейін адамзат дүниетанымында маңызды орын алады, сондықтан оның бүгінгі көркемөнер түрлері мен басқа да мәдениет арналарына белсенді араласуы заңды құбылыс.

Ғалымдар пікірі бойынша дайын аңыздық немесе мифтік сюжетті пайдалану синкретизм дәуіріне тән, ал ХХІ ғасыр әдебиетінде бұл үрдісті жазушылар мифологиялық стильдендіру әдісі бойынша көркем туындыға енгізген. Зерттеуші Джэйн Гарри (Jane Garry) мен Хасан эль-Шэйми (Hasan El-Shamy): «Көптеген жазушылар ұлттық мифтер мен ертегілер қазынасынан қолданады. Мысалы, Гомердің «Одиссеясы» және Чосер, Шекспир, Сервантес, Мильтон және Хардидің әдеби туындыларында фольклорлық элементтер кездеседі» (Jane Garry, 2004: 16) дейді. Тотемдік ұғымдар көркем мәтінде репрезентациялану арқылы өмір шындығын, адам мен қоғам арасында туындыған проблемаларды астарлап жеткізудің үздік әдеби әдісі болып есептеледі.

Қазіргі қазақ авторларының бірі – жазушы Тұрсынжан Шапайдың «Әулие ағаш» әңгімесінде ағаш тотемі жаңғыртылған. Ағашқа қатысты аллегория, метафорамен жеткізгісі келген авторлық интенцияны түрлі жолмен интерпретациялауға болады. «Әулие ағаш – фетишизм наным-сенімі бойынша киелі саналатын тірі немесе діні жуан жалғыз ағаш. Көне түркі халықтарының түсінігінде орныққан жоралғылардың бірі. Көбінесе иен түзде, әулие-әмбиелер жерленген бейіт басында, суы шипалы бұлақ басында өсетін бұл ағашты ата-бабаларымыз кие тұтқан. Басына барып, ырымдап ақ байлаған, сыйынып тілек тілеген, түнеген» (Әлімбаев, 2017: 466). Автор ағаш тотемін символ ретінде қолданып, қазақ халқы Кеңес құрамында болғанда жетпіс жыл бодандыққа түсіп, жалпы рухани мұрасы қысымға ұшырағандықтан, тілі, тарихы, әдебиеті, дәстүр сынды құндылықтарынан ажыраған сәттегі көрінісін суреттеген деп пайымдауға да болады. Яғни, заманның, қоғамның саяси-әлеуметтік қысымға ұшыраған ахуалын кейіптеп көрсеткен. «Ендігі ұсқыны тозған кенеп секілді бормен сызған сұлбадай болды. Қазіргі тұрпаты – өзімен бірге курап, оңып, тозып бара жатқан

өмірсіз сұп-сұр, бозамық дүниені әпсәтте тәрк етіп, «енді жанымды қинамай тез алшы» деген зар тілек, мінәжатпен көкке бағып жалбарынған шалажансар әруақ сияқты еді» (Шапай, 2017: 224). Сонымен қатар, ағаштың сан-салалы жапырағы мен тереңге кеткен тамырлары секілді үрім-бұтағы көп ірі әулеттің бақытсыз кейпін баяндағандай әсер қалдырады. Оқырман/қабылдаушы орта жеке интеллектуалдық деңгейіне қарай шығарманы арықарай сан қырынан талдап, түсіндіріп, өзінше жалғастыра толықтыруына болады.

Шығармада мекеншақ категориясы көркемдік тұрғыда жүзеге асырылған. Реалды әлем шеті мен арасы белгісіз мистикалық уақыт пен кеңістікте өтіп жатады. М. Бахтиннің пікірінше, әдеби-көркемдік мекеншақта кеңістіктік және уақыт көрсеткіштері мұқият ойластырылып, біртұтас бүтінге біріктіріледі. Уақыт молайып, форма ретінде қалыптанады әрі көркемдік тұрғыдан көрінеді. Кеңістік те жанданып, сюжет пен тарихи уақытқа әсер етеді (Вемонг, Борхарт: 2010: 4). Сондай-ақ, мекеншақ категориясы автордың дүние, жаратылыс, заман кейпі туралы концепциясын тереңірек көрсетуіне септескен. Әулие ағаштың пайда болу тарихын баяндағанда бұрынғы шаққа шегініс жасап, уақытты өз ырқына қарай жылжытып баяндайды. «Мен білем әулие ағаш, сен көк күмбезді өзің көтеріп тұрғанда құлазыған иен даланың әлдебір қиырынан көзі шалып қалған жалғыз жолаушы емес, алыс-жақын төңіректегі елдерден арнайы келіп, ақтық байлап тәу етушілер көп еді. Төбеңнен жәй түсіп, діңіңді күйік шалып, жапырағың қураған осы күнде кеуіп-қатқан бұтағыңа шыт байлайтын бір ғана жан қалған» (Шапай, 2017: 223). Қаламгер қоғамдық көріністерді ирониялап көрсетіп, заманалық жағымсыз құбылыстарды әулие ағаштың қурап, биологиялық сипатынан айырылған сәттегі көрінісімен салыстырады. Ағаштың халық арасында тотемдік ұғымға айналған сәттегі сакральды қасиетін сақтап, кие ұғымымен егіз сипатта метафоралап суреттейді. Кие – халықтың таным-түсінігіндегі жанды-жансыз заттарда болатын тылсым күш. Кие ұғымы табиғат құбылыстарына байланысты ондағы нысандарға қатысты магиялық тылсым күштер жайындағы сенімге қатысты туған. Ежелгі халық арасында олардың желеп-жебейтін пірі болған деген сенім болғандықтан, жан-жануарларға жанашырлық көрсетілсе, береке-бірлікті арттырады деген түсінік қалыптасқан. Кие жөнінде ғалым Ш.Уәлиханов: «Ежелгі қазақтар киеге үлкен мән

берген. Құдіретті күшке ие жан-жануар, өсімдік, аспан денелерінің киесі бар, олардың киесін аяқасты ету киенің қаһарын туғызады деп түсініп, кесірінен сақтанған» (Уәлиханов, 2014: 132) деген пікір келтіреді. Өңгіме дискурсында көп уақыттық тарихы бар ағашқа әулиелік сипат жүктеліп, қараусыз қалдырған адам баласына өкпе артылған.

Қазіргі әдебиетте өзінің ерекше идиостилимен танылған автордың бірі Мақсат Мәліковтің «Бассыз бөрі» (Мәліков, 2011: 48) әңгімесінде ежелгі түркі халықтарының ұжымдық санасында берік орныққан семиотикалық бірліктің бірі – көкбөрі бейнесі кескінделген. Байырғы көк түріктер халқының бойындағы қаһармандық, күштілік, ержүректік мінезі көкбөрінің қайсарлық, төзімділік, мықтылық қасиеттеріне баланған. Бөрінің мұндай табиғаты оның түркілік мәдениетте символға айналуына негіз болған. Жазушы М.Мәліковтің «Бассыз бөрі» әңгімесінде басынан айырылған бөрі Тәңірмен тілдеседі. Көкбөрінің Тәңірмен тікелей сөйлесуі шығарманың мистикалық сипатын көрсетеді. Мистиктер мен мистикалық әлемнің өзіне тән «тілі» болады. Адамзат өмір сүріп жатқан реалды әлем мистикалық бейнелерге шынайы болып қабылданбайды (Downes, 1920: 620). Автор аталған әңгімесінде өзінің түркілік қаһармандық рухынан, батырлық мінезінен айырылған белгілі бір ұлттың немесе халықтың күйін сипаттау үшін бассыз бөріні символ ретінде қолданған. Халық арасында ежелгі түркілер тілінде әлемді жаратқан Ие – Тәңірі деп аталған. Бүгінде де Тәңірі, Құдай, Алла деген атаулар синоним ретінде қолданыс тапқан. Кейбір аңыздар дискурсында ежелгі көкбөрі тотемі Тәңірінің жердегі бейнесі деп есептелген.

Жоғарыда біз қарастырған Т. Шапайдың «Әулие ағаш» шығармасындағы өзекті ой Н. Ораздың «Теріс ағаш» әңгімесінде де көрініс тапқан. Жазушы Н. Ораз болашақ ұрпақтың тәрбиесіне баса мән берудің маңыздылығын көркем шығарма аясында тотемдік сенімге ие ағаш бейнесімен символдап көрсеткен.

Қазақтың көшпелі дәстүрінде, тәлім-тәрбиесінде «оң» және «теріс» аталатын кереғар ұғым кездеседі. Екі ұғым адам баласының өмірге келген сәтінен бастап ерекше мәнге ие болады. Сәбидің ананың жатырынан теріс шығуының өзі қазақы танымда ұрпақсыз өту сенімімен ұштасқан. Ал Н. Ораздың әңгімесі қабылдаушы ортаны басқаша ойландыруға бағыттайды. Жазушы кескіндеген ағаш – теріс отырғызылған ағаш. Ең бастысы, кейіпкер ағашты теріс қадаса

да, оң ниетпен отырғыздықтан теріс ағаш барлық тіршілік иесі мекен ететін қасиетті орынға айналған. Әңгімеде мынадай диалог кездеседі:

«Барон көке, бұл бәрібір өспейді, – дейді. – Өйткені сіз оны дұрыс шаншыған жоқсыз! Боранбай барон артына бұрылып қараса, шынында да, жас шыбықты теріс қадап қойған екен. Бірақ ол өзін мазақ еткісі келіп көздері ұшқын атып тұрған үрпек сары балаға қарап: – Өседі! – дейді даусын созып. – Барон қадаған шыбық өспеуі мүмкін емес!» (Ораз, 2012: 11).

Барон отырғызған бұл теріс ағаш басы жуан алып қарағашқа айналады. Артында ұрпақ ергізе алмаған кейіпкердің соңында бір белгі болып жалғыз теріс ағаш қалады. Қазақ танымындағы «адамның жаны киелі теректе сақталған» деген ұғым осы шығармадағы идеяның түйіні іспетті ұғынылады. Теріс ағашқа көзі түскен пенденің Баронмен тілдесіп тұрғандай сезімге бөленетінін жазушы әсерлі жеткізген.

Қорытынды, тұжырымдама

Зерттеу барысында ХХІ ғасырдағы мистикалық қазақ прозасында байырғы халықтың сенім жүйесіндегі тотемдік ұғымдардың ерекше поэтикалық қызмет атқаратыны айқындалды. Көркем әдебиеттегі бөрі, жылан бейнесі халықтың наным-сенімі мен рәміздік салттарында белгілі бір сакральды мәнге ие. Жазушы Қ.Әбілқайыр «Жылан кегі» хикаятында жылан бейнесі арқылы ежелгі тотемдік сананы қайта жаңғыртып, адамның ақыл-ой қызметі болжай алмайтын, тылсым дүниелердің сырын ашуға тырысқан.

Бөрі тотемі әр дәуірде түрлі сипат алып, көркем әдебиетте сан қырынан жаңғырды.

Жазушы Л. Қоныстың «Ібілістің көңілдесі» және М. Мәліковтің «Бассыз бөрі» әңгімелерінде бөрі образы ескі тотемдік сананы танытушы, тектіліктің, адалдық пен тәуелсіздіктің символы, постмодерн заман иелерінің адамдық болмысын, мінез-құлқын айқындайтын көркемдік бейне, түркілік таным мен сенім жүйесінен ақпарат беретін поэтикалық семиотикалық бірлік ретінде танылған.

Т. Шапайдың «Әулие ағаш» әңгімесінде адам баласы қамқорлық көрсетпегендіктен, бірнеше жылдық тарихы бар ағаштың қараусыз, қурап қалған кейпін кескіндеу негізінде халық басына түскен қиын кезеңді символмен көрсеткен. Халық танымындағы ағашқа қатысты сакральды түсініктермен қоса, оның биологиялық белгілері белгілі бір әулеттің немесе ұлттың басындағы әлеуметтік-тарихи қиын сәтті интерпретациялауға септескен. Н. Ораздың «Теріс ағаш» әңгімесінде де ағаш жайында ұжымдық мәдениетте орныққан пайымдарды жаңғыртып, ұрпақ тәрбиесіне қатысты ой-пікірлерді астарлап жеткізіп, болашаққа саламатты ұрпақ тәрбиелеу мәселесін көтерген. Ағаш туралы антропоморфтық сипаттағы ырым-тыйымдар мен сенімдер нарратордың ойын айқын аңғартады.

Мақалада талданған шығармалардағы мистикалық, фольклорлық, магиялық элементтер қоғам мен адам арасындағы құпияға толы құбылыстардың сырын ашу үшін, сондай-ақ ілкі ата дәуірінен бері табиғаттан тыс күштердің қазіргі уақытта да халық санасында, мәдениетінде өмір сүретініне оқырманды иландыру үшін қолданылған.

*ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған
АР 08855780 «Қазақ прозасындағы мистика»
жобасы аясында жазылды.*

Әдебиеттер

- Basilov V.N. Islamic Shamanism Among Central Asian Peoples // Diogenes. Volume 40. – 1992. – P. 5-18
- Bennigsen A., Wimbush S.E. Mystics and commissars. University of California Press, – 1975. – 195 p.
- Annemarie Sch. Mystical dimensions of Islam. – The University of North Carolina Press Chapel Hill, 1975. – 512 p.
- Кныш А. Islamic mysticism: a short history. – Leiden: Brill, 2010. – 358 p.
- Шахнович М.И. Современная мистика в свете науки. – Наука, 1965. – 205 с.
- Lovely. The Relationship between Mythology and Literature // Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education. Multidisciplinary Academic Research. Vol. 16, Issue No. 4, March – 2019. – 1 p.
- Wundt W. Elements of folk psychology: Outlines of a psychological history of the development of mankind. New York: The Macmillan Co. 1916. – 116 p.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Ред. Н. Әлімбаев / Энциклопедия. – Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. – 832 б.
- Әбілқайыр Қ. Жылан кегі / Жетісуға құйылған жылғалар: Жетісу жазушыларының антологиясы. – Алматы: Толғанай Т, 2017. – 207-225 б.
- Бабалар сөзі. Жүз томдық / Ред. С. Қосан. – Астана: Фолиант, 2008. – Т. 34. – 384 б.

- Kaskabasov S. *The Gradle of Creativity*. Translated from Russian to English by Chris Lovelace. Astana: Audarma, 2010. – 264 p.
- Таңжарық Т. Қанат Әбілқайырдың «Жылан кегі» әңгімесі. [Электрондық ресурс] / «Үркер» бағдарламасы. https://www.youtube.com/watch?v=UpDm_R-Cra0 16.01.2021.
- Никонов А. Мифы древних тюрков. // *Простор*. 1999. – 283 с.
- Қоныс Л. Ібілістің көңілдесі // *Қазақ әдебиеті*. – 2002. – №49. – 10 б.
- Уәлиханов Ш. Зерттеулер, ғылыми жазбалар, хаттар. – Алматы: Рауан, 2014. – 560 б.
- Jung C.G. *Four Archetypes: Mother, Rebirth, Spirit, Trickster*. Taylor & Francis e-Library, 2004. – 201 p.
- Garry J, El-Shamy H. *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature: A Handbook*. – Routledge. – 2004. – 448 p.
- Шапай Т. Екі томдық шығармалар жинағы. 2 том. Эссе, әңгімелер. – Алматы: Арда+7. 2017. – 344 б.
- Bemong N., Borghart P. *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*. – Gent: Academia Press, 2010. – 213 p.
- Мәліков М. Жұмбақ кітап. – Алматы: Жалын, 2011. – 221 б.
- Downes W.P. *The Biblical World* // Vol. 54, No. 6. The University of Chicago Press, 1920. – 624 p.
- Ораз Н. Жылқының көз жасы: әңгімелер мен хикаяттар, эсселер. – Алматы: Қайнар, 2012. – 320 б.

References

- Abilqaiyr Q. *Jylan kegi [Revenge of the Snake] / Jetisu qaiylgan jylgalar: Jetisu jazushylarynyn antologiyasy (2017)*. [Cast beams in Zhetisu: Anthology of Zhetysu writers]. – Almaty: Tolganai T, – 207-225 b. (in Kazakh)
- Alimbai N. (2017) *Qazaqtyn etnografyalyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi [The traditional system of ethnographical categories, conceptions and designations of kazakhs]* (edit.) / *Ensiklopediya*. – Almaty: Alem Damu Integratsiya. – 832 b. (in Kazakh)
- Annemarie Sch. (1975) *Mystical dimensions of Islam*. The University of North Carolina Press Chapel Hill. – 512 p.
- Basilov V. (1992) *Islamic Shamanism Among Central Asian Peoples // Diogenes*. Volume 40. – P. 5-18
- Bemong N., Borghart P. (2010) *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*. – Gent: Academia Press. – 213 p.
- Bennigsen A., Wimbush S.E. (1975) *Mystics and commissars*. University of California Press. – 195 p.
- Downes W.P. (1920) *The Biblical World* // Vol. 54, No. 6. The University of Chicago Press. – 624 p.
- Garry J., El-Shamy H. (2004) *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature: A Handbook*. – Routledge. – 448 p.
- Jung C.G. (2004) *Four Archetypes: Mother, Rebirth, Spirit, Trickster*. Taylor & Francis e-Library. – 201 p.
- Kaskabasov S. (2010) *The Gradle of Creativity*. Translated from Russian to English by Chris Lovelace. Astana: Audarma. – 264 p.
- Knysh A. (2010) *Islamic mysticism: a short history*. – Leiden: Brill. – 358 p.
- Lovely (2019) *The Relationship between Mythology and Literature // Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education*. Multidisciplinary Academic Research. Vol. 16, Issue No. 4. – 1 p.
- Malikov M. (2011) *Zhumbak kitap [Mysterious book]*. – Almaty: Zhalyn. – 221 p. (in Kazakh)
- Nikonov A. (1999) *Mify drevnih tyurkov // Prostor*. – 283 s. (in Russian)
- Oraz N. (2012) *Жылқының көз жасы [The horse's tears]*. – Almaty: Kaynar. – 320 p.
- Qonys L. (2002) *Ibilistin konildesi [Beloved of the Devil] // Qazaq adebieti*. – №49. – 10 b. (in Kazakh)
- Qosan S. *Babalar sozi. Juz tomdyq. (2008) [Word from Ancestors]* (edit.). – Astana: Foliant. – T. 34. – 384 b. (in Kazakh)
- Shapai T. (2017). *A two-volume collection of works*. Vol. 2. Essays, stories. – Almaty: Arda + 7. – 344 p. (in Kazakh)
- Shahnovich M.I. (1965) *Sovremennaya mistika v svete nauki*. – Nauka. – 205 s.
- Tanjaryq T. (2021) «*Jylan kegi*» written by Qanat Abilqaiyr [Revenge of the Snake] / «*Urker*» bagdarlamasy. [Urker program] [Elektronnyk resurs]. https://www.youtube.com/watch?v=UpDm_R-Cra0 (in Kazakh)
- Ualihanov Sh. (2014) *Zertteuler, gylymi jazbalar, hattar*. [Research, scientific notes, letters]. – Almaty: Rauan. – 560 b. (in Kazakh)
- Wundt W. (1916). *Elements of folk psychology: Outlines of a psychological history of the development of mankind*. New York: The Macmillan Co.